

Теорія та історія державного управління

УДК 008(477):7.04

Коннова Майя Вікторівна

кандидат історичних наук,

доцент кафедри управління та адміністрування

Комунальний вищий навчальний заклад

«Вінницька академія неперервної освіти»

Коннова Майя Викторовна

кандидат исторических наук,

доцент кафедры управления та администрирования

Коммунальное высшее учебное заведение

«Винницкая академия непрерывного образования»

Konnova Maya

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of Management and Administration

Community Higher Education Institution

“Vinnitsa Academy of Continuing Education”

ORCID: 0000-0002-7579-682x

**ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ
ТА АДМІНІСТРУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОЗАЦЬКОЇ
ДОБИ**

**ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ
УПРАВЛЕНИЯ И АДМИНИСТРИРОВАНИЯ НА УКРАИНСКОЙ
ЗЕМЛЕ КАЗАЧЕСТВА**

**HISTORICAL ASPECTS OF FORMATION OF THE SYSTEM OF
GOVERNANCE AND ADMINISTRATION IN THE UKRAINIAN LANDS
OF THE COSSACK ERA**

Анотація. У даному дослідженні охарактеризовано механізми формування та принципи функціонування державної влади козацько-гетьманської України. Йдеться про особливості формування інституційних засад українського державотворення як складного та суперечливого процесу козацької доби.

Ключові слова: демократичне врядування, самоврядування, військова рада, військова старшина, звичаєве право, січове товариство, державотворення.

Аннотация. В данном исследовании охарактеризованы механизмы формирования и принципы функционирования государственной власти казацко-гетманской Украины. Речь идет об особенностях формирования институциональных основ украинского государства как сложного и противоречивого процесса казачества.

Ключевые слова: демократическое управление, самоуправление, военный совет, военачальники, обычное право, сечевое общество, государства.

Summary. In the article were analyzed the mechanisms of formation and principles of functioning of state power of the Cossack-Hetman Ukraine. It is told about the peculiarities of the formation of the institutional foundations of Ukrainian state formation as a complex and contradictory process of the Cossack era.

Key words: democratic governance, self-government, military council, military officer, customary law, Sich society, state formation.

Постановка проблеми. Українське козацтво було силою, яка прагнула реалізувати політичні та державницькі ідеали українського етносу, здійснило вирішальний вплив на становлення в українському суспільстві нових моделей світосприйняття й нової політичної культури, сформувало

українську ідентичність та ментальність. Дослідники вбачають феноменальність українського козацтва саме в тому, що із Запорозькою Січчю пов'язане відродження української державності та подальші процеси її становлення й розвитку. Українська держава Козацької доби була формою найвищого розвитку українського етносу в ранньомодерній історії України, свідченням його державотворчого потенціалу, суттєвою передумовою до реалізації в українському суспільстві процесів націєтворення.

Військово-політична організація запорозьких козаків стає прообразом справжньої держави через наявність атрибутів державності – особлива система органів та установ із владними повноваженнями, їх виборність, чітка правова система, принцип народовладдя, розподіл влади на три гілки, територія. Прагнення козацтва до соборності та державності збігалось з його ціннісними ідеями, а соціальні ідеали козацтва були співзвучними демократичним принципам рівноправ'я, соціальної справедливості, визнання цінності особистості та її свободи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед вітчизняного наукового доробку слід пригадати такі імена дослідників як О. Апанович, О. Гуржій, Ю. Мицик, Г. Сергієнко, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Степанков, І. Стороженко, Н. Яковенко, В. Горобець, В. Голубоцький.

Метою статті є аналіз особливостей організації козацького самоврядування Запорозької Січі як системи органів військово-адміністративної влади властивих державі; висвітлення значення інституту гетьманства та його вплив на державно-правове становище України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливим і неординарним виявом української демократичної традиції державотворення періоду пізнього Середньовіччя є, поза сумнівом, найбільш прогресивна форма самоорганізації того часу – Запорозька Січ. Це державне утворення виникло в умовах фактично зовнішньої окупації українських земель і було наслідком реакції українського суспільства на тогочасні виклики зовнішніх і

внутрішніх чинників. Якщо переважна частина української еліти під впливом історичних обставин була змушена поступово асимілюватися в середовищі польської та литовської правлячих верхівок, то більшість українського населення опинилася під загрозою національного економічного та релігійного поневолення. Унаслідок такої історичної трансформації пошук шляхів збереження національної самоідентичності зумовив, починаючи з XV ст., відтік частини населення на малозаселені території центральної та південної України.

На колонізованих територіях Подніпров'я поступово утверджується самоврядна традиція, що базувалася на реалізації свого природного самоорганізаційного суспільного потенціалу [1, с. 70-71]. За словами І. Лисяка-Рудницького, на Запорозжі «...вільнолюбний і по своїй суті європейський дух... не вписувався в конституційні рамки Речі Посполитої, де монополія влади належала шляхті, а селянство було цілком закріпачене, не було місця для прошарку вільних та озброєних «фермерів» [2, с. 8].

Запорозька Січ постала як специфічне соціальне утворення, що поєднувало в собі риси військової спільноти, політичного та соціального інститутів. Екстремальні умови життя козаків штовхали їх на шлях організації, створення первинного осередку, здатного до саморозвитку та вдосконалення. Таким осередком став загін – ватага, очолюваний найбільш впливовою особою – отаманом. Із часом Запорозька Січ стала життєздатним політичним організмом, який мав державотворчий потенціал [3, с. 7].

Учені виявили багато свідчень сучасників про невгамовну жагу селян і міщан досягти козацького статусу. Упродовж усього періоду існування запорозької спільноти демократичне врядування як природна система державного управління сформувало підґрунтя політичного устрою та мотивувало його життєзабезпечення. Як історичний чинник, воно відіграло першочергову роль у формуванні основних інституцій козацтва як тогочасної політичної еліти [4, с. 87-88]. У результаті цього фундатор

української державності періоду Нового часу гетьман Б. Хмельницький залишив традиційну назву для української козацької держави – Військо Запорозьке, віддаючи данину традиціям демократичного врядування Запорозької Січі [5, с. 22].

Відмовляючись визнавати авторитет будь-якого правителя, запорожці здійснювали самоврядування згідно з тими звичаями й традиціями, які формувалися впродовж поколінь. Усі запорожці мали рівні права, їх відносини ґрунтувалися на засадах щирого братерства, взаємодопомоги. Устрій запорозької спільноти базувався на республікансько-демократичних засадах.

На XVI-XVII ст. припадає найбільший розквіт Запорозької Січі. У військовому відношенні Січ поділялась на курені (максимально їх було 38), територіально – на паланки (п'ять-вісім). Козаки куреня підлягали владі виборного курінного отамана.

Вищим органом самоуправління була військова рада за участю всіх козаків, що розв'язувала найважливіші питання. Ради скликалися за потреби, але обов'язково на Різдво й Покрову. Скликалися також ради в куренях і паланках.

Виконавцями рішень рад були військові начальники – кошовий отаман, військовий суддя, писар, обозний, курінні отамани; військові службовці – булавничий, хорунжий, бунчужний, довбиш, шафар, канцеляристи та інші. Похідні та паланкові начальники – полковники, писарі, осавули.

Уся військова старшина обиралася Військовою радою на рік. Найвищу владу після Військової ради мав кошовий отаман – військову, адміністративну, судову. Він був підзвітний Військовій раді. Другою особою після отамана вважався військовий суддя, який виступав гарантом споконвічних звичаїв січової спільноти. У своїх рішеннях він керувався звичаєвим правом, що передавалося з вуст в уста. Зовнішньою ознакою

влади була велика срібна печатка, якою скріплювалися всі постанови січового товариства. Окрім суддівських функцій він заступав кошового отамана, був начальником артилерії.

Військовий осавул наглядав за дотриманням козаками порядку й дисципліни, стежив за виконанням судових рішень ради та отамана, проводив дізнання за вчинені правопорушення тощо [6, с. 56].

Курені були адміністративними й військовими одиницями. Очолювали їх виборні та підзвітні раді курінні отамани.

Похідну старшину утворювали полковник, осавул, писар, котрі у воєнний час організовували охорону передових рубежів Січі. Похідний полковник був командиром певної передової частини війська.

Паланкову старшину становили полковники, осавули, писарі, їх влада поширювалася на відповідні паланки, тобто на козаків, які проживали за межами Січі, у паланках.

Організація козацького самоврядування Запорозької Січі дає підстави стверджувати, що тут відроджувалася українська державність. Адже вся система органів військово-адміністративної влади забезпечувала виконання внутрішніх і зовнішніх функцій, властивих державі. На загальних козацьких радах, окрім іншого, формували різного рівня виконавчу, судову та військову владу Війська Запорозького. Приміром, обирали гетьмана, влада якого поширювалася на усіх козаків Війська Запорозького, в тому числі на тих, які мешкали на волості, тобто на заселених територіях України, насамперед у межах Київського та Брацлавського воєводств.

На радних зібраннях обирали військових командирів і начальників, наприклад полковників (очільників військових підрозділів, що налічували до кількох тисяч козаків), приймали рішення про участь у війні, затверджували плани конкретних бойових операцій, зачитували дипломатичну кореспонденцію, яка надходила від різних адресантів, приймали іноземних послів, формували склад козацьких посольств до

польського короля та іноземних володарів, визначали й затверджували їм посольські інструкції, іноді ухвалювали й виконували судові вироки тощо. На козацьких радах обирали також владний провід Запорозької Січі, в тому числі кошового отамана, який, із одного боку, мав владу над січовими козаками, а з іншого – підпорядковувався запорозькому гетьманові.

Діяльність загальних козацьких рад базувалася на прямій демократії козацького кола. Це означало, що кожен повноправний козак мав можливість безпосередньо впливати на формування внутрішньої та зовнішньої політики Війська Запорозького. В умовах козацького способу життя, пов'язаного з постійною потребою мобілізувати соціум Війська Запорозького на вирішення нагальних військових завдань, а також адекватного реагування на виклики корпоративним інтересам запорозької спільноти в політичній, соціальній та економічній сферах, загальна рада була інструментом станового народовладдя [6, с. 28].

Пряма демократія загальної козацької ради мала й слабкі сторони. Приміром, багатотисячна юрба аж ніяк не могла фахово вести переговори або напрацьовувати текст документів. Щоправда, для цього було знайдено прийнятний механізм попередньої підготовки питань порядку денного: на загальній козацькій раді формували групу компетентних й авторитетних запорожців, насамперед із числа старшини, які виконували відповідну підготовчу роботу та представляли її результати на розгляд загальної ради. Однак не всі проблеми прямої демократії козацького кола можна було легко вирішити. Йдеться, зокрема, про те, що великі маси запорожців, які збиралися на раді, не були застраховані від психології натовпу. Тож вони не завжди дослухалися до раціональних аргументів і легко піддавалися навіюванню та охлократичним настроям. «Голос народу», незалежно від того був він виважений чи імпульсивний та емоційний, не надто подобався тим старшинам, які дбали насамперед про свої інтереси, бо побоювалися втратити на раді владу або й життя. До складнощів козацької демократії

можемо віднести й те, що козаки не завжди могли оперативної й без проблем зібратися на раду, рішення якої без зайвих зволікань поставали за результатами прямого волевиявлення [6, с. 57].

У процесі формування української держави загальна військова рада із військової установи трансформувалася в орган державної влади. Проте з докорінною зміною державно-правового статусу рада не набула офіційної назви. Джерела називають її генеральною, козацькою, чорною, чернецькою. Як орган прямого народовладдя загальна військова рада формувалася через скликання гетьманом, генеральною старшиною або простими козаками всього війська. У першій половині XVII ст. у формуванні ради з'явилися елементи представництва від полків і сотень. Значення Старшинської ради в політичному житті Гетьманщини зростало мірою того, як занепадала роль Генеральних рад. Практика скликання Старшинських рад була запозичена від Запорозької Січі, де вони широко практикувались як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи механізм підготування реалізації прийнятих загальною радою постанов. У роки становлення української держави значення Старшинських рад, до складу яких входили передовсім полковники та генеральна старшина, незмірно зростала [7, с.15].

Систему вищих виконавчих органів влади періоду Національної революції другої половини XVII ст. уособлював Генеральний уряд. Він уважався головним розпорядчим, виконавчим і судовим органом козацько-гетьманської держави. До складу Генерального уряду входили гетьман, генеральні старшини й центральні органи виконавчої та судової влади – генеральні військові канцелярії.

Інститут гетьманства посідав надзвичайно важливе місце в політичній системі козацько-гетьманської держави. Зміна влади гетьмана неодмінно екстраполювалася на державно-правове становище України. Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно широке коло владних повноважень у сфері законодавчої, виконавчої та судової влади. Він скликав

Генеральну раду і Старшинську раду, керував ними, брав участь в обговоренні питань і ухваленні рішень рад, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження та універсали – правові акти, що мали силу закону; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами, встановлював податки, розпоряджався земельним фондом; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо [6, с. 78].

Юридичну основу влади гетьмана складала норми усного звичаєвого права – «давні права та вольності», пристосовані до державного статусу України, міждержавні договори й санкціоновані державою законодавчі акти. Конституційним актом діяльності гетьмана стали «Статті про устрій Війська Запорозького», прийняті загальною військовою радою у червні 1648 р. Козацький звичай передбачав також посаду наказного гетьмана – тимчасового виконувача обов'язків гетьмана. Правління наказного гетьмана встановлювалося за умов, коли посада гетьмана ставала вакантною, коли гетьман не міг виконувати своїх обов'язків за станом здоров'я, коли гетьман тимчасово залишав столицю, а також із метою проведення воєнної операції чи для виконання інших завдань [6, с. 23]. Окремі автори стверджують, що наказне гетьманство було інститутом, який забезпечував функціонування в період Руїни і став перепорою на шляху скочування України до анархії.

Генеральна старшина – обозний, писар, два судді, два осавули, хорунжий та бунчужний – відігравала важливу роль у системі організації політичної влади козацько-гетьманської держави. Генеральні старшини були обов'язковими учасниками Старшинських рад, виступали в ролі виконавців постанов гетьмана і Старшинської ради, а також – найближчих порадників гетьмана, утворюючи при ньому дорадчий орган – раду генеральної старшини, на яку покладалося завдання оперативного управління країною. Функції колегії генеральних старшин, як своєрідного

дорадчого органу при гетьмані, закріплювалися традиціями української держави, а також фіксувалися в українсько-російських угодах другої половини XVII ст.

Значення генеральної старшини значно зросло в часи міжгетьманства, яка реалізовувала свої повноваження через раду генеральної старшини. Існує думка, що в механізмі генерального уряду рада генеральної старшини виконувала єднальні функції між гетьманом і радою старшин. Генеральну старшину призначав гетьман чи обирала рада старшин на невизначений термін. Гетьман і рада старшин також звільняли генеральних старшин із займаних посад. Отже, в українській державі часу Національної революції другої половини XVII ст. демократичний спосіб формування посад генеральних старшин у спосіб виборів загальною військовою радою не розвинувся [6, с. 139-141].

Місцеві органи влади та управління гетьманської держави – полковий і сотенний уряди, міське й сільське управління – наслідували організації центральної влади, що ґрунтувались, насамперед, на потребах оперативної мобілізації збройного люду. Адміністративний поділ козацько-гетьманської держави, що поділявся на полки й сотні, дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів, забезпечуючи максимально швидко мобілізацію козацького стану [6, с.13-14].

До складу полкового уряду входили полкова козацька рада, полковник, полкові старшини, рада полкової старшини і полкові канцелярії. На підставі звичаю полковий уряд підпорядковувався полковій козацькій раді. Полкова козацька рада мала однотипний із загальною військовою радою механізм формування та принципи функціонування, їй належало право формувати полковий уряд, затверджувати або скасовувати його рішення. Оскільки полкова козацька рада обмежувала владні повноваження гетьмана, полковників і полкової старшини, вони не були зацікавлені в її

розвитку. Тому генеральний і полковий уряди поступово на кінець XVII ст. перетворили полкову козацьку раду на формальність [3, с. 38].

Полковий уряд очолювали полковники, які виступали як представники військової адміністративної влади на території полку та були виконавцями доручень гетьмана, Генеральних і Старшинських рад [6, с. 318-320].

Полковникам у межах полку належали широкі військові, адміністративні, фінансові та судові повноваження. Вони забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, дбали про його боєздатність, забезпечували його дисципліну, доглядали за станом фортифікаційних споруд тощо. Полковники здійснювали всю повноту розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед, вони розпоряджалися земельним фондом («ранговими маєтностями»), який склали землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною й козаками, як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду промисли, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах ставили під їх контроль також міське господарство й давали змогу втручатись у внутрішні справи міст.

Особу, яка тимчасово виконувала обов'язки полковника називали наказним полковником [3,с.48]. В управлінні територією полку та командуванні військовим підрозділом полковник спирався на полкову старшину, склад якої майже повністю дублював склад генеральної старшини – обозний, суддя, осавул, писар, хорунжий. Матеріальним забезпеченням полку відав обозний. Він керував обозом та артилерією, за відсутності полковника виконував його обов'язки. Обозному підлягали полковий артилерійський осавул, полковий артилерійський писар, хорунжий полкової артилерії та отамани. У полковому суді головував

полковий суддя. Він мав свою канцелярію та урядовців. Писар вів діловодство полку й керував полковою канцелярією. Осавул (найчастіше їх було два) наглядав за дотриманням порядку й дисципліни у полку, виконував поліційні функції. Мав помічника – підосавула. Полковий хорунжий відповідав за збереження полкового прапора та виконував тимчасові доручення гетьмана чи Ради.

Управлінською й технічною установою полкового уряду була полкова канцелярія. У межах полку вона виконувала загалом такі ж функції, що й генеральна військова канцелярія на загальнодержавному рівні. Полкова канцелярія розвинулась у провідну установу полкового уряду. Вона забезпечувала механізм взаємодії генерального, полкового й сотенного урядів.

Вважається, що полковий уряд складав основу організації державної влади козацько-гетьманської України. На нього спирався у своїй діяльності генеральний уряд. Тому генеральний уряд всебічно сприяв удосконаленню й розвитку полкових урядів [3, с. 216-218].

Модель адміністративного устрою полку копіювалася на сотенному рівні. До складу сотенного уряду входили сотник, городові отамани, сотенні старшини, сотенна рада старшин і сотенна канцелярія.

Право формувати сотенний уряд, затверджувати чи скасовувати його постанови належало сотенній козацькій раді, якій, відповідно до звичаю, він підпорядковувався. За механізмом формування та за принципами функціонування сотенна козацька рада була установою, однотипною з полковою козацькою радою. Однак до кінця XVII ст. окремі повноваження сотенної козацької ради привласнили гетьман, полковник і сотник.

Сотенний уряд репрезентували сотник і його помічники. Сотникові в межах сотні належали широкі військові, адміністративні та судові повноваження. Передовсім сотник виконував обов'язки командира військового підрозділу, персонально відповідав за боєготовність сотні,

щорічно проводив мобілізацію й демобілізацію козаків. Під час воєнних дій сотник особисто командував сотнею. За невиконання наказу він мав право карати козаків смертю. Під керівництвом сотника сотенний уряд ухвалював рішення про надання чи відторгнення земельних угідь, про збір податків, розпоряджався скарбом сотні, проводив перепис населення й майна, провадив нотаріальні дії, встановлював повинності [8, с. 31].

Сотники забезпечували виконання постанов вищого уряду, особисто контролювали збирання податків, стягнення мита, законність землеволодіння, будівництво фортець тощо. Про діяльність такого штабу сотники звітували перед полковою канцелярією. Крім того, на сотників покладалося виконання правоохоронних функцій. Вони організовували проведення попереднього слідства й дізнання, затримання селян-утікачів і дезертирів. Сотник, зазвичай, очолював також колегію сотенного суду. Щоправда, компетенцію сотників законодавчо закріплено не було. Окремі їхні повноваження врегульовувалися козацькими звичаями та актами генерального й полкових урядів.

Допоміжним органом низової адміністрації були місцеві ради, які скликалися старшиною для обговорення й вирішення найважливіших військових, адміністративних і судових справ.

Дослідники вважають, що сотенні уряди виконували функції робочих органів полкового уряду на місцях. На сотенні уряди покладалася реалізація рішень, ухвалених генеральним і полковим урядами. Тому, науковці вважають, за винятком сотника і городового отамана, інститути сотенного уряду не набули значного вдосконалення й розвитку [8, с. 38].

Запорозька Січ становила самостійну адміністративно-територіальну одиницю [9, с. 56]. Із II половини XVII століття почастишала практика неодноразового обрання однієї й тої самої особи на повторний термін [9, с. 156].

Неповторною була й правова система у Січі. Водночас із правовими нормами, які діяли в усій Україні, найважливіше значення мало звичаєве право козаків – сукупність правових звичаїв, що утверджувалися у сфері козацьких суспільних відносин. Система цього права закріплювала військово-адміністративну організацію козацтва, діяльність судових органів, порядок землекористування, договірних відносин, систему правопорушень і покарань за них тощо.

Висновки. Таким чином, в умовах постійної боротьби проти іноземних загарбників за визволення українського народу від соціального й національного гніту в Запорозькій Січі сформувалася військова сила українського народу й специфічний суспільний лад, що ґрунтувався на засадах військової демократії. Ми дотримуємося думки, що Запорозька Січ була новою українською християнсько-демократичною державою, яка постала на руїнах княжої. Найважливіше значення мало звичаєве право козаків – сукупність правових звичаїв, що утверджувалися у сфері козацьких суспільних відносин. У ході дослідження стає зрозумілим те, що система даного права закріплювала військово-адміністративну організацію козацтва, діяльність судових органів, порядок землекористування, договірних відносин, систему правопорушень і покарань за них. Щоправда, згодом, попри засади братерства й рівності, якими керувалися запорожці, між козацькою старшиною й рядовими козаками неодноразово виникали розбіжності, іноді вони виливались у заворушення.

Література

1. Олійник О. Л. Врядкування в Україні княжої та козацької доби / Олійник О. Л. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2012. 320 с.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : [в 2-х т.]. Т. 1 / Лисяк-Рудницький І. Київ : Основи 1994. 554 с.

3. Смолій В. Козацтво та Запорізька Січ у суспільно-політичних процесах XVI-XIX ст. / В. Смолій // Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст.). Київ; Запоріжжя, 1998. 251 с.
4. Леп'явко С. А. Великі кордони українців / С. А. Леп'явко // Гілея: науковий вісник. 2011. Вип. 42. С. 78-88.
5. Апанович О. М. Гетьмани України та кошові отамани Запорізької Січі / О. М. Апанович. Київ: Либідь, 1993. 287 с.
6. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навчальний посібник / І. Я. Терлюк. Київ, 2011. 944 с.
7. Зайцев Ю. Історія України / Ю. Зайцев. Львів, 1996. 334 с.
8. Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII) / В. Панашенко. Київ, 1995. 221 с.
9. Модернізація наукової діяльності Національної академії державного управління при Президентові України [Текст] : наук. розробка / авт. кол. : Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін та ін. Київ: НАДУ, 2012. 72 с.

References

1. Olijnik O. L. Vryaduvannya v Ukrayini knyazhoyi ta kozackoyi dobi / Olijnik O. L. Zaporizhzhya : Klasichnij privatnij universitet, 2012. 320 s.
2. Lisyak-Rudnickij I. Istorichni ese : [v 2-h t.]. T. 1 / Lisyak-Rudnickij I. Kiyiv : Osnovi 1994. 554 s.
3. Smolij V. Kozactvo ta Zaporizka Sich u suspilno-politichnih procesah XVI-XIX st. / V. Smolij // Kozacki Sichi (Narisi z istoriyi ukrayinskogo kozactva XVI-XIX st.). Kiyiv; Zaporizhzhya, 1998. 251 s.
4. Lep'yavko S. A. Veliki kordoni ukrayinciv / S. A. Lep'yavko // Gileya: naukovij visnik. 2011. Vip. 42. S. 78-88.
5. Apanovich O. M. Getmani Ukrayini ta koshovi otamani Zaporizkoyi Sichi / O. M. Apanovich. Kiyiv: Libid, 1993. 287 s.

6. Terlyuk I. Ya. Istoriya derzhavi i prava Ukrayini: navchalnij posibnik / I. Ya. Terlyuk. Kiyiv, 2011. 944 c.
7. Zajcev Yu. Istoriya Ukrayini / Yu. Zajcev. Lviv, 1996. 334 s.
8. Panashenko V. Socialna elita Getmanshini (druga polovina XVII-XVIII) / V. Panashenko. Kiyiv, 1995. 221 s.
9. Modernizaciya naukovoyi diyalnosti Nacionalnoyi akademiyi derzhavnogo upravlinnya pri Prezidentovi Ukrayini [Tekst] : nauk. rozrobka / avt. kol. : Yu. V. Kovbasyuk, K. O. Vashenko, Yu. P. Surmin ta in. Kiyiv: NADU, 2012. 72 s.